

Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі «көшпелі сюжеттер»

Б. Омаров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: b_om777@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
қазақ ертегілері,
шығыс әдебиеті,
үнді әдеби
ескерткіштері, ортақ
сюжеттер, аңыздар,
хайуанаттар, тәмсіл,
хикая, ұқсастық,
айырмашылық.

FTAMP 17.09.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-58-69>

АННОТАЦИЯ

Қазақ ертегілері мен ежелгі үнді жазба ескерткіштерінің сюжет ортақтығы туралы мәселе жекелеген еңбектерде болмаса, әлі күнге дейін жан-жақты ғылыми зерттеудің нысанасына айнала қойған жоқ. Шығыс әдебиетінен енген аңыз-әпсаналар тек біздің ертегілерімізге ғана сіңбеген, көне хикаялар негізінде түзілген сюжеттер басқа да көптеген шығармаларымызды қамтиды. Бұл аңыз әңгімелер алдымен үнді әдеби ескерткіштерінің бірінен біріне өтіп, сол елдің өзінде көшпелі сюжет ретінде әбден қалыптасқаны белгілі. Содан соң көшпелі сюжеттер әлемнің бірқатар елдеріне, кейін Орталық Азия мемлекеттеріне тарап, көршілес халықтардың өзектес туындыларына арқау болды. Қазақ әдебиетінде де үнді әдеби жәдігерліктерінен бастау алатын осындай сюжеттер жеткілікті. Әсіресе, қазақ ертегілері мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштеріне ортақ хикаялардың көптігі айрықша назар аудартады.

Бұл мақалада екі елдің әдебиетінде кездесетін аңыз-әпсаналардың табиғаты, сюжеттердің таралу жолдары, олардың ұлт болмысына бейімделуі, жаңаша түр-сипат алуы, сондай-ақ әдебиеттердің өзара ықпалдастығы жөніндегі ой-тұжырымдар көрініс тапқан. Ортақ сюжеттердің өзара айырмашылығы мен өзіндік ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалған.

Received 20 January 2022. Revised 13 February 2022. Accepted 03 March 2022. Available online 31 March 2022.

For citation:

Omarov B. "Migration plots" in Kazakh fairy tales and Indian literary manuscript // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – No 1. – P. 58-69. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-58-69>

Дәйексөз үшін:

Б. Омаров Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі «көшпелі сюжеттер» // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 1. – 58-69 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-58-69>

Кіріспе

Қазақ ертегілерінің қолданыстағы барлық мәтіндерімен түгел танысып шыққан кезде ежелгі құндылықтардың мазмұны мен құрылымына байланысты белгілі бір заңдылықтарды аңғаруға болады. Әлем халықтарының ертегілеріне тән тұрақты мотивтер мен бірқатар шығармалардың өзегіне айналған тектес сюжеттер көптеген тұжырым жасауға жетелейді. Кейде бірнеше ұлттың ертегілерінде көрініс беретін ортақ сюжеттер кездеседі. Бірақ бастапқы сюжеттің жалпы желісі сақталғанымен оның кейіпкерлері әр халықтың түсінік-танымына, болмыс-бітіміне сай әрекет етеді. Сондай-ақ, өз ертегілеріміздің бірнеше түрінде кездесетін сюжеттер де аз емес. Белгілі бір ертегінің мазмұнына сәйкес ептеп өзгеріске ұшырағанымен, бұлардың да о баста белгілі бір көне хикаядан бастау алғанына дау жоқ.

М. Әуезов 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде бұл жанрдың адамзат баласы өміріндегі орны мен атқаратын қызметі туралы айта келіп, «Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы, жын, пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің белгілісі болады. Бірақ барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар» [1, 168-169 б.]. Сондай-ақ ол ертегінің түрлері, жіктелісі, жекелеген кейіпкерлері жөнінде ой тұжырымдап, ондағы қиял мен шындықтың ара қатынасына талдау жасайды. Сөйтіп, ғалым іргелі еңбектің шағын ғана тарауында келешек зерттеушілерге нақты бағыт-бағдар береді.

М. Әуезов атап көрсеткен «ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалған» сол ертегілердің біразы хайуанаттар дүниесімен өзектес екендігіне ілгеріректе назар аударған зерттеушілер де бар. Мәселен, Х. Досмұхамедұлы 1928 жылы шыққан «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» атты еңбегінде осы мәселеге ерекше мән берген. Ағартушы ғалымның «Ертегілерге қазақтың жануарлар эпосы (животный эпос) жақын тұрады. Қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен кәсіп-шаруашылығы, мәдени дәрежесі табиғатпен және жан-жануарлар әлемімен тығыз байланысты болғандықтан, әртүрлі жануарлардың мінез-құлқы мен тыныс-тіршілігі туралы да аса бай әдебиет жасалды. Әдебиеттің бұл түрі жануарлардың өмірі мен шығу тегі туралы әртүрлі әңгімелерді қамтиды. Жан-жануарларға сипаттама беретін әр текті мысалдарды да осы топқа жатқызуға болады. Қазақ жырларында 1) қасқырдың, 2) түлкінің, 3) есектің және басқалардың ерекше белгілері бар», – деген пікіріне аталған жанрдың өзге аңыз-хикаяттармен сабақтастығының төркінін іздеу тұрғысынан ден қойған жөн [2, 28 б.].

Қиял-ғажайыптар дүниесінің белгілері мен өмірдің өз болмысы араласып жүретін ертегілердің мазмұнын байытып, тартымдылығын арттыратын оқиғалар, сол оқиғаларды құрайтын сюжеттер қайдан алынады, ол кейінгі туындыға қалай сіңеді дегенге келсек, алдымен бірқатар мәселенің басын ашып алуымыз керек.

Ежелгі дәуірден келе жатқан ертегі сюжеттері сан түрлі жолдармен түзіліп, әр алуан факторлардың ықпалы арқылы қалыптасады. Онда мифтік ұғымдардың бейнесі де, қиял әлемінің туындылары да, халықтың ой-арманының тұспалдары да, хайуанаттар дүниесінің мысалдары да жеткілікті көрініс тапқан. Уақыт пен кеңістіктің дәстүрлі өлшемдеріне бағынбайтын ертегілердің желісінде арғы дәуірдің кейіпкерлері мен бертінгі заманның адамдары бірге өмір сүріп, бірлесе тіршілік кеше береді.

Ауыз әдебиетінің осы жанрын жан-жақты зерттеген ғалым С. Қасқабасов ертегінің түзілу жолдарын нақты атап көрсетеді. Оның тұжырымдауынша, «Ертегі жанрының түп-төркіні – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая және әр түрлі көне ырымдар мен аңыздар. Басқаша айтқанда, ертегі жанры өзінің қалыптасу

процесінде осы жанрлардың қасиеттерін бойына сіңірген, олардың кейбіреуін молырақ, бағзыларын азырақ пайдаланған. Солардың ішінде қайсыбір жанрлар өз бітімін жоғалтып, біржола ертегіге айналып кеткен» [3, 193 б.]. Шынында да кейінірек қазақ ертегілерінің болмысына барынша кіріккен біртектес сюжеттер бір кезде түрлі жанрдың басын құраған көне туындылардың үзігі екені анық.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері

Біз бұл мақаламызда тарихи-типологиялық және салыстырмалы зерттеу тәсілдерін қолдандық. Әр халықтың таным-түсінігіне орай сюжеттердің мазмұндық тұрғыдан өзгеріске түсу үдерістеріне назар аудардық. Бірнеше ұлттың рухани қазынасына айналған шығармалардың түп-төркіні туралы деректерге, соны айғақтайтын хронологиялық мәліметтерге ден қойдық. Көптеген нұсқаларды пайдалана отырып, түрлі дереккөздерге жүгініп, тиісті нәтижелерге қол жеткіздік.

Қазақ ертегілерінің сюжеттік тұрғыдан байып, оқиғаларының мазмұнды әрі тағылымды бола түсуіне барынша ықпал еткен рухани құндылықтар – шығыс елдерінің аңыздары мен хикаялары, әңгімелері мен әпсаналары, мысалдары мен тәмсілдері. Мән-маңызы зор, уақыт сынынан өткен әрі тәлімі мол осы жауһар жәдігерлер тек ертегілердің ғана болмысына сіңбеген, қазақ әдебиетінің айтулы өкілдерінің бірқатар шығармаларына да арқау болған. Біздің сөз өнеріміздегі бірнеше шығарманың туындауына түрткі болған белгілі шығыс сюжеттері баршылық. Оқиғасының тартымдылығы жағынан талайды тамсандырған шығыс хикаяларының негізінде жазылған дастандарымыз жетіп артылады.

Қазақ ертегілерінің сюжеттер желісіне нәр берген рухани арналардың бірі – сан ғасырдан бері жазба дәстүрдің еншісіне айналған, ежелден тамыр тартатын ұлы мәдениеттің құнды жәдігерліктері саналатын үнді әдеби ескерткіштері. Қағазға қатталған жазба тарихы тым әріде жатқан үнді әдебиетіндегі немесе содан бастау алатын шығыс елдерінің сөз өнеріндегі әлемге танымал шығармалар көптеген халықтардың мәдени дамуына барынша ықпал етті. Әлемге тараған «Панчатантра» [4], «Шукасапата» [5; 6], «Тотынама» [7; 8; 9; 10], «Тотының әңгімелері» [11], «Веталаның жиырма бес әңгімесі» [12], «Хитопадеша және пайдалы кеңестер» [13], «Телегей-теңіз аңыздар» («Океан сказаний») [14], «Викрамидің өмірі немесе патша тағының 32 әңгімесі» [15], «Калила мен Димна» [16], «Түнгі жауһарлар» («Джавахар ал-асмар») [17], «Монахтар туралы отыз екі новелла» [19], «Синдбад наме» [18] сияқты тағылымы мол туындылардың жекелеген сюжеттері қазақ ертегілерінің мазмұндық желісіне кірігіп қана қоймай, әдебиетіміздегі жаңа тұрпатты дүниелердің өмірге келуіне негіз қалады.

Сондай-ақ, біз бұл зерттеуімізде ертегілерге сіңген үнді аңыздарының қалай көрініс тапқанына, көптеген ежелгі ескерткіштерге ортақ көшпелі сюжеттердің қазақ топырағына қалай келгеніне ден қоямыз, оның әдеби жәдігерліктерімізге қаншалықты әсер етіп, қалайша өңін өзгерткені жөнінде байлам-байыптама жасаймыз.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ ертегілері мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің өзара байланысы жөнінде алғаш рет тұжырымды пікір айтқан С. Қасқабасов көптеген сюжеттердің бастау көздерін айқындап берді. Ол «Қазақтың мысал ертегілері шығыс фольклорымен тығыз байланысты. Олардың көбісінің қайнар көзі «Панчатантра», «Хитопадеша», «Шукасапата» сияқты үнді жинақтары мен Орта Азияға әр түрлі жолмен келген «Калила мен Димна» және «Тотынама» тәрізді кітаптар. Мысал ертегілердің көбінесе кезінде қазақтардың басқа түркі

халықтарымен белсенді байланыс жасаған аймағы Оңтүстік Қазақстан мен Түркістаннан жазылып алынуы тегін болмаса керек» [3, 210 б.], – деп тиянақты ой түйді.

С. Қасқабасов орыс фольклоры мен әдебиетінің үлгілері қазақ ертегілеріне сіңгенін, сонымен қатар «XIX ғасырдың екінші жартысында қазақшаға аударылып, ел ішіне кең тараған И. Крылов мысалдары да ертегілердің арқауына айналғанына» [3, 210 б.] тоқтала келіп, «ескі үнділік сюжеттердің Қазақстанда жаңғырып, сыртқы сипаты мен ілкі мағынасы жағынан мәнді өзгерістерге ұшырағанын» [3, 210 б.] атап көрсетеді. Бұлай болуы, әрине, заңды. Әр халық кірме сюжеттерді өз табиғатына бейімдеп, салт-санасына орайластырып, сол ел-жұрттың болмысына тән ертегілік нұсқаны қалыптастыратыны анық. Басқа ұлттардың аңыз әңгімелерінен алынып, біздің фольклорымызға енген сюжеттер мазмұны және кейіпкерлердің іс-әрекеті жағынан алғанда қазақ тіршілігіне әбден кірігіп кеткенін жоққа шығаруға болмайды.

Осы тұрғыдан келгенде, үнді топырағынан бастау алып, араб жұртында қанат жайған «Калила мен Димнаның» құрамында кездесетін қазақтың «Сегізбай бен Тышқан қыз» және «Көгершіндер туралы ертегісін» салыстыра талдаған С.Қасқабасовтың еңбегіне ерекше назар аударған жөн. Ғалым оның біріншісін түркі халықтарының «Кім күшті?» ертегісінің бір варианты ретінде қарастырады. Сонымен қатар, «Сегізбай мен Тышқан қыз» ертегісі мен «Калила мен Димнадағы» мысалдың тамырластығын атап көрсетеді. Қолға түскен тышқан баласының қызға айналуы, оған ең күшті күйеу таңдау мүмкіндігінің берілуі, бүкіл әлемде құдіретті саналатын күн, жел, бұлт және тау секілді ғаламаттардың айдай аруға жар болуға жарамай, саптан шығып қалуы, ақыры қыздың өзі тектес көртышқанды қалауы жөніндегі шағын сюжеттің сілемдері тек «Калила мен Димнада» ғана емес, басқа да ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінде бар. Ал халқымыздың ертегілеріне сіңген хикаяның сипатына келсек, «қазақта үнді ертегісінің сюжеттік желісі сақталғанымен, баяндау барынша өзіндік түр алған» [3, 210 б.], сонымен қатар «үндінікімен салыстырғанда біршама өзгеріп, халықтың практикалық философиясына қарай жақындай түскен» [3, 210 б.].

Талдау

Ертегілердің қай-қайсысында да ара-тұра түрлі хайуанаттардың іс-әрекеті көрініс байқатады. Оқиғалар мен сюжеттердің желісінде жануарлардың қатысы болмайтын тұстар жоқтың қасы. Сондықтан аң-құстарды тек хайуанаттар туралы ертегіде ғана кездеседі деп топшылау орынсыз екені анық. Мысалы, батырлық ертегілерде бас кейіпкердің сәйгүлігі мен жүйрік тазысы, қиял ғажайып ертегілерінде жеті басты жылан мен алтын балық, сатиралық ертегілерде мысық пен тышқан, новеллалық ертегілерде бүркіт пен сауысқанның ұшырасуы және солардың адамзат баласымен араласып-құраласып жүруі кездейсоқтық емес. Қиял әлемінде де, нақты өмірдегі тіршілікте де хайуанаттардың өзіндік орны бар.

Әрине, хайуанаттар туралы ертегілердің көбі бес кітаптан тұратын үндінің әйгілі хикаялар жинағы – «Панчатантрадан» тамыр тартатыны анық. Бұл жинақтағы сюжеттер тек жануарлар туралы ертегілерге ғана емес, басқа да ертегілерімізге молынан сіңген. Сондай-ақ, бір ғана «Панчатантраның» сюжеттері негізінде қазақтың кітаби ақындары жарыса жазған шығармалар да баршылық.

«Панчатантраның» «Достардың айрылысуы» деп аталатын бірінші кітабының он бірінші әңгімесінде Чандарава деген шиебөрінің оқиғасы баяндалады. Жемтік іздеп қаңғып жүрген Чандарава бір қолөнершінің құжырасына кіріп, индигоға (өсімдіктен жасалған қара-көк бояу) толы қазанға түсіп кетеді. Қазаннан жанталасып әзер шыққан оны өзге аңдар танымай, шетінен қорқып-үркіп, орман-тоғайдың іші у-шу болады. Соны көрген шиебөрі «Ей, сендер

қашпаңдар. Аңдарға жөнді басшы бұйырмағанын білетін Акханда (Индраның бір аты) мені өздеріңе патша етіп жіберді» деп, өзін-өзі әмірші ретінде танытып, оған қоса күшті һәм тісті екенін дәріптеп, айқай салады. Хайуанаттар оның бұйрығына бірден мойынсұнып, шиебөрінің үлестіріп берген қызметтерін бөлісіп алады. Осылайша дәурені жүріп тұрған Чандарава бір күні алыстан үйір-үйір шиебөрінің ұлығын естіп, өзінің патша екенін ұмытып кетіп, соларға қосылып аңырап қоя береді. Сол кезде өзге аңдар оның да шиебөрі екеніне көзі жетіп, әп-сәтте жалған билеушінің парша-паршасын шығарады [4, 83 б.]. Бұл шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалакаға қауіп-қатердің алдын алу, ахуалдың аңысын аңдау турасында ескерткен болып, айлакерлікпен айтқан ақыл-кеңесін тұздықтайтын бір мысал ғана. Бірақ осы мысалдың өзі әлем әдебиетінің түрлі нұсқалары арқылы жаһан жұртына кең тарағанын көреміз.

Бояуға малынып, соның арқасында біраз уақыт аң патшасының кейпіне еніп, арыстанның өзін аузына қаратқан көкшулан шиебөрінің оқиғасы үндінің ежелгі ескерткіштерінің бірқатарында кездеседі. Билік басына кездейсоқ келген табанының бүрі жоқ басшылар көпке шыдай алмайды деген халықтық тұжырымға негізделген осы тәмсіл шығыс философиясының құдіретін дүние жүзіне танытты. «Көтере алмайтын шоқпарды беліңе байлама» деген аталы сөзбен үндес бұл сюжет әр қилы нұсқадағы туындылар түрінде қазақ жұртына да кең тарады.

Сол «Панчатантрадан» тамыр тартатын, XII ғасырда түзілген тағылымды әңгімелер жинағы – «Хитопадешадағы» Курруб деген шиебөрі туралы хикаяда жоғары аталған сюжет айна-қатесіз қайталаынады. Тек шиебөрінің аты өзгерген, сонымен қатар, оның Уджаини қаласының маңайын мекен еткені нақтыланып көрсетіледі. Оның үстіне «Хитопадешадағы» Курруб «Панчатантрадағы» Чандараваға қарағанда қулығы басымдау кейіпте көрінеді. Айсыз қараңғы түнде адасып, бояушының ауласына кіріп, үй алдында тұрған ыдыстың ішінде не бар екенін білмекке құмартады. Секіремін деп байқамай көгілдір бояуға толы бөшкенің ішіне түсіп кетеді. Тағы бір айырмашылық, ол Чандарава секілді өздігінен бірден ұмтылып сыртқа шыға алмайды. Таңертең жұмысқа келген бояушы бөшкеге батып өлген боп серейіп жатқан Куррубты үй маңына, жол шетіне апарып, лақтырып тастайды. Сол кезде сілкініп орнынан тұрып, үсті-басына көз салған шиебөріге «Түсім көгілдір, демек, қаным да көгілдір. Олай болса, мен нағыз раджа емеспін бе?! Осыны неге пайдаланбаймын?» деген ой келеді. Сөйтіп, ол орманға барып, өзін патшамын деп мәлімдеп, алдымен шиебөрілерге, содан соң бүкіл аңдарға әмірін жүргізеді. Бірақ толық билікке қолы жеткен соң шиебөрілерді шеттетіп, азулы аңдарды жанына жақын тартады. Бұған наразы болған шиебөрілердің көсемі одан кек алуды көздейді. Сөйтіп, олар аулақтау жерге барып, жабыла ұлып, Куррубтың делебесін қоздырады. Ақыры бұл да көпке шыдамай, аң патшасы екенін естен шығарып, соларға қосылып, қалай ұли жөнелгенін байқамайды [13, 100 б.]. Бұл сюжеттің келесі бір ерекшелігі, хайуанаттарға билік еткен Куррубтың өз тұқымдастары екенін басқа шиебөрілер анық біліп отырады. Ал «Панчатантраның» сюжетінде жануарлардың бәрі Чандараваның шиебөрі екенін әшкере болғанда бір-ақ аңғарады. «Панчатантраның» сюжетіне қарағанда «Хитопадеша» сюжетінің баяндау тәсілі де, көркемдік өрісі де қызықтырақ. Алғашқысы жоғарыда атап көрсетілгендей, шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалакаға айтқан әңгімесі болса, соңғысы Чакравак деген үйректің Хираньягарбх деген көкқұтанға ақтарған сыры түріндегі хикая. Осылайша бір тектес үнді сюжеттерінің өзі ел ішіндегі бір шығармадан екінші шығармаға ауысқанда бірқатар өзгеріске түсіп жатқанда, өзге халықтардың әдебиетіне сіңген кезде өзіндік айырмашылықтары көбейе беретініне дау жоқ.

Үнді топырағынан бастау алып, Иран арқылы дүние жүзінің бірқатар мемлекеттеріне, сондай-ақ Орталық Азия елдеріне түгел тараған «Тотынамада» бұл сюжет көркем хикая

деңгейіне көтерілген. Зияаддин Нахшаби «Тотынамасының» отыз екінші түніндегі «Көксұр шиебөрі, оның аңдар мен жануарларға патша болғаны, билігінің сәтсіздігі туралы» әңгіме жинақтағы өзге де хикаяттар секілді аса тартымдылығымен ерекшеленеді. Қожайыны алысқа сапарға кетіп, оның уыздай жас сұлу келіншегін күзетіп қалған тотының Хұжастені абыройсыздықтан құтқару әрі алдын-ала сақтандыру үшін айтатын әңгімесіндегі бұл тәмсіл [7, 212-214 б.] оқырманды еліктіретін сұлу сөзбен баяндалады. «Бір шиебөрі қыстақ маңын паналап, түнделетіп әр үйдің қазан-аяғын жалап күн көреді екен. Сол шиебөрі бір күні өзінің ежелгі әдеті бойынша бояушының үйіне кіріп, үлкен құмыра ішіндегі көк сырға түсіп кетеді. Құмырадан зор қиыншылықпен шыққан шиебөрі жапан түзге безіп кетіпті. Аңдар мұндай көкшулан түсті хайуанатты бұрын-соңды көрмеген еді. Мұны көргенде бәрі де шошынып, арыстанға бағынуды қояды. Оған арыстан мен піл, жолбарыс һәм сілеусін де бас иеді. Қызық жағдай, көбіне қайғы себептері болатын көк түс оған қуаныш әкеледі» [8, 194-195 б.].

Бұл сюжетте аң патшасының кейпіне енген көк сұр шиебөрінің бағыныштыларын билеу тәсілін бейнелеуге көбірек мән беріледі. Ол өз маңайына өзінен беделі төмен әлжуаз хайуанаттарды көптеп топтастырады. Оның қасына ұсақ-түйек жануарлар жайғасып, азулы аңдар етек жаққа ығыстырылады. Кәдімгі адами тіршілікпен астасып жатқан аңдар патшалығының жаңа билеушісі орман атырабына өз тәртібін орнатады. Сондықтан, бұл мезет шығармада «Ел-жұрты патшаға қоғадай жапырылады. Билік өз қолдарына өткен соң көк сұр шиебөріде төрелік, паңдану, кісілік пайда болып, ай мен күнді бір өзі ұстап тұрғандай болады. Енді ол түлкі мен шиебөріден қойған уәзірлерін қызметтен айдап шығып, оларға ақыратын болыпты» [8, 195 б.] деп сипатталады. «Тотынаманың» түсін өзгерткен шиебөрісі ұяластарына қосылып ұлимын деп масқараға ұшыраса да, «Панчатантрадағы» Чандарава секілді өзге аңдардың қолынан мерт болмайды. Оның есесіне қашып шыққан соң тектес шиебөрілеріне барып, бар сырын ақтарады [8, 196 б.]. Олар бұған сабақ болсын деп тағы бір тәмсіл айтады. Құрақ-хикаят түрінде түзілген, бір әңгіменің ішінен келесі әңгіме туындап, жиектеліп жалғаса беретін «Тотынаманың» бірнеше нұсқаларында бұл сюжет түрліше баяндалғанымен негізгі желісі бір екені аңғарылады.

Осы аңыз қазақ ертегілерінің бірқатар нұсқаларына енген. Мысалы, «Өткен замандағы хикаят сөз» деп аталатын шағын ертегі мынадай сюжетке негізделген. Бір түлкі қаңғалақтап жүріп, бояушының лапкесіне кіріп, басқа түске боялып шығады. Оны көрген ормандағы өзге аңдар, танымаған соң, ығысып жол беріп, қол қусырып қарап тұрады. Бұрын-соңды мұндай аң кездестірмеген арыстан «бұл біздің көктен түскен басшымыз болар» деп, астындағы тағын береді. Хайуанаттардың өзінен қорқып қалғанын байқаған түлкі өзін аң патшасымын деп жариялайды [20, 94 б.]. Бір күні алыстау атыраптағы түлкілер уланып өліпті. Соларға қосылып, бұл түлкі де өзін құрбан етеді. Сөйтіп, аңдардың алдында оның жалған патша екендігі әшкере болады. Тек ертегіде оқиғаның шешімі өзгеше көрініс тапқан. Басқа нұсқалардың бәрінде ұяластарына қосылып ұлимын деп масқаралыққа ұшырайтын шиебөрінің орнына түлкі алынады. Сол түлкінің өзі туыстарының өліміне шыдамай, өзін мерт етеді. Қазақ ертегісінің бұлай аяқталуы соңғы шешімнің түсінік-танымы бөлек арғы дәуірде жамалып-жасқалғанын көрсетеді.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының ертегілерге қатысты томдарын әзірлеушілер «Өткен замандағы хикаят сөздің» алғаш рет 1890 жылы «Дала уәлаятының газетінде» басылғаны, соңына «Павлодар оязының Алтыбай елінің қазағы М.У.» деп қол қойылғаны, 1970 жылы «Әдеби мұра» жинағында «Әлін білмеген әлек» деген тақырыппен жарияланғаны жөнінде түсініктеме береді [20, 349 б.].

Түлкі кейіптелетін нұсқа славян халықтардың ертегілерінде де кездеседі. Мәселен, украин жұртының «Боялған түлкі» ертегісіне дәл осы сюжет арқау болған. Иван Франконың авторлығымен жарияланып жүрген бұл ертегінің құрылымы үнді сюжеттерінен соншалықты алшақ емес. Қаңғыған түлкі иттен қашып жүріп, суретшінің бояу құйып қойған бөшкесіне

тығылады. Сонда күні бойы отырып, қашып шығып, орманға барса, аңдар оны жыға танымапты. Осыны сезген қу түлкі өзін қасиетті Николайдың көктегі саздан жасаған ерекше жануарымын деп дәріптеп, аңдарға патша болады. Бірақ бояуды кетіріп алып, абыройдан айрыламын қорыққан түлкі жаңбырлы күні сыртқа шықпайды. Бәрібір патшалық құрғанының бір жылдығына арналған мерекелік қойылымда әндеткен түлкілердің әуеніне байқамай өз дауысын қосып жіберіп, масқараға ұшырайды. Өзге аңдар сол кезде оның түлкі екеніне көзі жетіп, дал-дұлын шығарады [21]. Көріп отырғанымыздай, украин ертегісінде үнді сюжетінің дәстүрлі финалына дейін сол күйі сақталған.

Қазақтың «Қызыл мысық» ертегісінде бұл сюжет сәл басқаша түрленеді. Аңдар бір жерде бас қосып, сол жиынды басқаратын төбесінің билігіне таласып, өзара дауласып жатқанда түр-түсі қызғыш бір белгісіз аң орталарына келе қалады. Онысымен қоймай, бірден арыстан жайғасқан жартастың жоғары жағындағы үшқаттың басына шығып кетеді. Оның титімдей болып алып, арыстаннан биіктеу қоныстанғанын көрген өзге хайуанаттар сескеніп, дереу төбесі етіп сайлап жібереді. Осылайша кейін бірнеше жиын өткізіп, төрелік жасап жүрген жаңа төбесі тағы бір басқосу кезінде басшы екенін ұмытып, алдынан жалт берген сымпыс құйрық суырды қуа жөнеліпті. Сөйтсе, бүкіл аңның төбесіне көтеріп, табынып жүргені байқаусызда сыршының шелегіне түсіп, қызыл түске боялып шығып, иттен қашып, үшқаттың басына өрмелеп кеткен кәдімгі мысық екен [20, 222 б.]. Түсі оңып, мазасы қаша бастаған мысықтан онсыз да күдіктеніп жүрген аңдар оған жабыла тап береді.

Бояуға түскен шиебөрі, түлкі, мысық кейінде бейнеленіп, бір оқиғаны баяндау үшін алынған хайуанаттар түрлі іс-қимыл танытады. Бірақ бұл сюжетке жанама әрекеттер жамалғанымен, түрлі өзгеріске түскенімен, бір арнадан тамыр тартатыны анық байқалады.

Жалпы, қай нұсқаны алсақ та, құрылымы жағынан бұл сюжет үш бөліммен тұрады. Алдымен белгілі бір аң бояуға түсіп кетіп, ешкім танымастай етіп, түсін өзгертіп алады. Содан соң сыртқы кейпінен аңдардың қорқып кеткенін аңғарып, өзін патшамын деп жариялайды. Ақырында өзінің ақымақтығынан артық қимыл жасаймын деп, хайуанаттардың алдында масқара болып, ажалын табады (немесе эзер қашып құтылады).

«Есірік торғай» және «Мысықтың түлкіге қонақ болуы» атты қазақ ертегілерінде бұл хикаяның кейбір элементтері ғана сақталған. Қатты қиналғанда тұқымдастарының жақсылығын көріп, кейін бәрін ұмытқан есірік торғайдың дандайсып кетуі, мысықтың аңдар патшасының кейінде жүруі аталған сюжетті еске түсіреді.

Жалпы, қазақ ертегілерінен үнді әдеби ескерткіштерінің сюжеттері көптеп табылады. Мұның себептері әртүрлі. Ежелгі дәуірде Үндістан топырағында парсы тілінде шығармалар жазған қаламгерлер жеткілікті болғаны баршаға мәлім. Олардың арасында көне құндылықтарға аса жетік түркі тектес қаламгерлер де ғұмыр кешкені белгілі. Ел мен елдің, ұлт пен ұлттың рухани ықпалдасуы арқылы байырғы мұралардың бірте-бірте ортақ игілікке айналатынын ешкім де жоққа шығармайды. Ескі аңыздар мен әсерлі эпсаналар солардың жазған дүниелері арқылы Иранға жетіп, кейін Орталық Азияға кең таралған. Сондықтан қазіргі қазақ ертегілерінің көпшілігіне тән сюжеттерді үнді әдеби ескерткіштерінің мысалдарымен тығыз байланыста қарастыруымыз керек.

Көптеген елдің әдебиетіне ортақ сюжеттің бірі – балалардың әкеден қалған қасиетті заттарға таласуы. Бұл дау-дамай әр нұсқада әр түрлі көрініс тапқан. Қиял-ғажайып ертегілеріне тән сиқырлы бұйымдарға кейде екі, кейде үш бала таласады. Сонымен қатар, олардың бөлісе алмай жатқан заттары да әр нұсқада түрліше сипат алады. Ағайынды адамдардың таласына себеп болған дүниелердің әрқайсысының ерекше қасиеті бар. Барлық нұсқада дауласушылар қарсы жолыққан адамнан төрелік сұрайды. Бұл заттар барлық нұсқада төрелік айтушы адамның қолына өтеді. Ол балаларды алысқа жүгіртіп жібереді де, қайтып келемін дегенше, заттарды алып тайып тұрады. Бір ғажайып, бұл әрекеттің ешқайсысы қастандық мақсатымен жасалмайды. Кейбір нұсқада ол заттар иесіне

қайтарылады. Кей нұсқада балалар арамызға жік салған мұндай дүниелердің бізге енді қажеті жоқ деп, бұйымдардан бас тартады. Сол дүниелердің ғажайып қасиеті арқылы заттарды алып кеткен адам мұратына жетеді. Бұл сюжет «Тотынаманың» қырық алтыншы түндегі әңгімесінде [8, 258-259 б.] көрініс тапқан

Қазақтың «Дәулет құс» деген ертегісінде екі бала жолда келе жатып үш атты кісіге жолығады. Олар әкесінен қалған үш затқа таласып жатыр екен. Бөлісе алмай жатқан заттары құрым киіз, сауыт, ішіндегі алтыны таусылмайтын қобди көрінеді. Оларға кездескен екі баланың кішісі: «Мен садақ атам, соның оғын кім бұрын тауып берсе, соған осы үш затты беремін», – дейді. Оқты үшеуі де бірдей мезгілде тауып әкеліпті. «Енді мұны маған бер, таласқаннан тәуір болар», – дейді кіші бала ағасын алып, сауытпен ұшып кетеді [20, 164 б.].

Сиқырлы үш бұйым жөніндегі хикаят қырғыздың «Ханның баласы» деген ертегісіне де арқау болған. Үш затқа (тебен, шапан, түтік) таласқан үш ұл соның бәрінен де айырылып қалады [22, 50 б.].

Осы үш бұйымның төңірегінде түрлі философиялық тұжырымдар жинақталған. Бірқатар нұсқаларда бұйымға таласушылар әкеден қалған мұраны ұқсата алмай жүрген пәтуасыз перзенттер ретінде сипатталады. Тиісінше әлгі заттарды қандай жолмен болса да алып кеткен адам оларды алауыздықтан құтқарады. Сондықтан кейін қайтарылған дүниені алмай, осы заттан айырылғалы бірлігіміз артып, берекеміз кіріп қалды деп топшылайтындар да бар.

Зерттеу нәтижелері

Енді түрлі нұсқадағы әдеби ескерткіштер мен белгілі шығармаларды салыстыра зерттеу барысындағы бірқатар нәтижелерді атап көрсетейік.

Біріншіден, қазақ ертегілері мен үнді ескерткіштеріне тән ортақ элементтің бірі – торға түскен құстардың өлген боп серейіп жатуы. Бұл сюжеттің қысқаша мазмұны былай болып келеді. Аңшы тор немесе тұзақ құрып, оған құстар жаппай маталып қалады. Олар аңшы келмей тұрғанда өзара ақылдасады. Өзара келіскендей, олар не торды көтеріп ұшады немесе өлген боп қимылсыз жата береді. Аңшы сұлқ түскен құстарды алысқа лақтырып тастайды да жөніне кетеді. Ал торды көтеріп ұшатын нұсқада олар белгілі бір жерге жеткен соң өздеріне ниеттес аңдардың көмегімен босанып шығады. Осы шағын ғана мысалда ауызбіршілік идеясы дәріптеледі. Бірлігің мықты болса, пәле-жаланың бәрінен құтыласың деген ой айтылады.

Екіншіден, ең көп тараған тәмсілдердің қатарында екі үйректің аузына таяқ тістеген бақаны көтеріп ұшуы, арыстанның құдықтағы өз бейнесіне секіріп мерт болуы, мысықтың тышқандардан қорғайтын күзет қызметінің басшылығына бекітілуі, шаштараздың біреуді ұрғанда үстінен алтын төгілуі, уәзір күлгенде аузынан гүл төгілуі, қуырылған балықтың (немесе тауықтың) қарқылдап күлуі, тірісінде сексен адамның ажалына себепкер болған кісінің бас сүйегінің тағы да сексен адамның түбіне жетуі, арыстанның мекенін сілеусіннің тартып алуы секілді сюжеттер бар. Әсіресе, қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде [23] мұндай хикаялар жеткілікті.

Үшіншіден, әлем халықтарының әдебиетінде мұндай сюжеттердің өзара ұқсастығының мысалдары көптеп кездеседі. Бұл сюжеттер түрлі жолдармен келіп, бір-біріне бірігіп-кірігіп, жаңа шығармаға арқау болады. Бәрібір қаншама өзгеріске түскеніне қарамастан оның түп-төркінін тану қиын емес. Жоғарыда мысалға келтірген ежелгі үнді ескерткіштерінің бәріне ортақ сюжеттер де баршылық. Жалпыадамзаттық құндылықтар оқиға өзегіне арқау болғандықтан, заманды сезіну ортақтығы өзара ұқсас сюжеттер туғызбай қоймайды.

Төртіншіден, шығыс сюжеттерінің қазақ жеріне жету, төл шығармаларымызға сіңу жолдары жөніндегі мәселелер арнайы қарастыруды қажет етеді. Бұл турасында болжамдар мен тұжырымдар баршылық. Мысалы, шығыстанушы С. Төлеубаева бірқатар ғалымдардың

зерттеулеріне сүйене отырып, мұндай сюжеттердің қазақ әдебиетіне қалай енгені жөнінде деректер келтіреді. Ол қазақ фольклорына шығыс сюжеттері тәжіктер арқылы кірген деп тұжырымдайтын Ә. Нұралиевтің пікіріне және оның бұл процесс өзбек пен татар әдебиеттері арқылы да жүзеге асқан деген тағы бір ойын мақұлдайтын С. Қасқабасовтың ұстанымына, қазақтардың қажылық сапары да сюжеттердің келуіне себеп болған деген Ш. Сәтбаеваның байыптамасына ден қойып, осы мәселенің әлі де терең зерттелгенін қалайды [24, 7-8 б.]. Әрине, шығыс сюжеттері қазақ жұртына бұдан басқа жолдармен де келгені анық. Шығыс әдебиетінен аударма түрінде шыққан жинақтар, сырт елдерде басылған кітаптар, өзге мемлекеттерде оқыған зиялылар арқылы да мұндай сюжеттер бізге жетуі мүмкін. Ертегі айту барысында ел ішіндегі ауызекі тараған әңгімелер оның сюжетіне енгізілмей тұрмайды. Оның үстіне көптеген ертегілердің Азия елдерін мекен еткен қазақтардан жазып алынғанын ескерсек, сол жұртта сақталған аңыз-эпсаналардың фольклор нұсқаларына да жамалып-жасқалатынын ескерген жөн.

Қорытынды

Үнді әдеби ескерткіштері қазақ ертегілерінің сипатын өзгертті. Көне әдебиеттің хикаялары алдымен парсы әдебиетінде мұсылмандық дәстүрге бейімделіп, қайта баяндалды. Одан соң кейіпкерлер хикаяттар тараған елдердің салт-дәстүрлерін бойына сіңірді. Байырғы үнді сюжеттері қазақы қалыпқа түсіп, ұлт болмысының мысалдарымен өрнектелді. Сонымен қатар, осы сюжеттердің үнді әдебиетіне қайдан келгені туралы мәселенің туындауы да заңды нәрсе. Бұл – түркілік құндылықтар мен үнді жәдігерліктерінің тарихына терең бойлау арқылы жан-жақты зерттелетін тақырып.

Қорыта айтқанда, сан ғасырдан тамыр тартатын, қаншама елдің әдебиетінде із қалдырған көшпелі сюжеттер қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштерінің арасында белгілі бір байланыс бар екенін, көне аңыздардың өзінен кейінгі әдебиет үлгілеріне ықпалы мол болатынын, көптеген шығармалардың бірнеше жанрлардың тоғысуы арқылы түзілетінін айғақтайды.

Сондықтан көшпелі сюжеттердің табиғатын жете зерделеп, жан-жақты қарастыру ісі жалғаса бермек.

Әдебиет

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 240 б.
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176 б.
3. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
4. Панчатантра (Перевод с санскрита А.Сыркина). – Москва: Издательство АН СССР, 1958. – 376 с.
5. Шукасапгати (Перевод с санскрита М. Ширяева). – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 129 с.
6. Тотының тоқсан тарауы (Шукасапгати). (Аударған Ғайса Сармурзин). – Алматы: «Жазушы», 1970. – 200 б.
7. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме) (Перевод с персидского Е.Бертельса). – Москва: Издательство «Наука», 1979. – 348 с.
8. Зияаддин Нахшаби. Тотынама (Орыс тілінен аударғандар Ә. Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев). – Алматы: «Жазушы», 1991. – 304 б.
9. Тотынама (Ғ.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин). – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 348 б.
10. Тотынама (көне түркі тілінен аударған Нияз Тобыш). – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті, 2005. – 196 б.

11. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) (Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой). – Москва – Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
12. Двадцать пять рассказов Веталы (Перевод с санскрита И.Серебрякова). – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 150 с.
13. Хитопадеша или полезные советы. – Москва: «Детская литература», 1958. – 160 с.
14. Сомадева. Океан сказаний (Перевод с санскрита И.Серебрякова). – Москва: «Эксмо», 2008. – 768 с.
15. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона (Перевод с санскрита П.Гринцера). – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 240 с.
16. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна (Перевод с арабского Ш.Шидфар). – Москва: «Художественная литература», 1986. – 304 с.
17. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахира ал-асмар) (Перевод с персидского М.Османова). – Москва: «Наука», 1985. – 400 с.
18. Тридцать две новеллы о монахах (Перевод с санскрита И.Серебрякова). – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.
19. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синдбад-наме (Перевод с персидского М.Османова). – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.
20. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
21. Сказка Крашенный лис. [Электр. ресурс]. – 2014. – URL: http://oskazkax.ru/read/autor/franko/7364-krashenyj_lis.html (қаралған уақыты 20.01.2022).
22. Қырғыз халық ертегілері (аударған Т.Зейнәбілов). – Алматы: «Аударма», 1992. – 176 б.
23. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
24. Тулеубаева С. «Тысяча и одна ночь» в казахской фольклорной традиции. – Алматы: «Арыс», 2009. – 200 с.

Reference

1. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. Almaty, «Ana tili», 1991. 240 p. [in Kazakh].
2. Dosmuhameduly H. Alaman [Alaman]. Almaty, «Ana tili», 1991. 176 p. [in Kazakh].
3. Qasqabasov S. Zhanazyq [Zhanazih]. Astana, «Audarma», 2002. 584 p. [in Kazakh].
4. Panchatantra (Perevod s sanskrita A. Syrkin) [Panchatantra (Translated from Sanskrit by A. Syrkin)]. Moscow, Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. 376 p. [in Russian].
5. Shukasaptati (Perevod s sanskrita M. Shiryaeva) [Shukasaptati (Translated from Sanskrit by M. Shiryaev)]. Moscow, Izdatel'stvo Vostochnoj literatury, 1960. 129 p. [in Russian].
6. Totynyn toqsan tarauy (Shukasaptati). (Audargan Gajsa Sarmurzin) [Ninety chapters of the parrot (Shukasaptati). (Translated by Gajsa Sarmurzin)]. Almaty, «Zhazushy», 1970. 200 p. [in Kazakh].
7. Zija ad-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) (Perevod s persidskogo E. Bertel'sa) [The book of the parrots (Tuti-name) (Translated from the Persian by E. Bertels)]. Moscow, Izdatel'stvo «Nauka», 1979. 348 p. [in Russian].
8. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama (Orys tilinen audargandar A. Qonyratbaev pen T. Qonyratbaev) [Totynama (translated from Russian by A. Konyratbayev and T. Konyratbayev)]. Almaty, «Zhazushy», 1991. 304 p. [in Kazakh].
9. Totynama (G. Fajyzkhanuly nusqasynan audarylğan, zhaupty redaktory O. Qanapin) [Totynama (translated from the version of G. Faizkhanuly, editor-in-chief O. Kanapin)]. Urumchi, Shynzhan halyq baspasy, 1987. 348 p. [in Kazakh].
10. Totynama (kone turki tilinen audargan Niyaz Tobysh) [Totynama (translated from the ancient Turkic language by Niyaz Tobysh)]. Aktau, Sh. Esenov atyndagy Aqtau memlekettik universiteti, 2005. 196 p. [in Kazakh].
11. Sajid Hajdar Bahsh Hajdari. Skazki popugaya (Tota Kahani) (Perevod s yazyka industani (urdu) M. Knyaginoj-Kondrat'evoj) [Tales of a Parrot (Tota Kahani) (Translated from the Indian language (Urdu) by M. Knyagina-Kondratieva)]. Moscow – Leningrad, «Academia», 1933. 252 p. [in Russian].

12. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly (Perevod s sanskrita I. Serebryakova) [Twenty-five stories of Vetala (Translated from Sanskrit by I. Serebryakov)]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1958. 150 p. [in Russian].
13. Hitopadesha ili poleznye ssovety [Hitopadesha or useful advice]. Moscow, «Detskaya literatura», 1958. 160 p. [in Russian].
14. Somadeva. Okean skazanij (Perevod s sanskrita I. Serebryakova) [The ocean of legends (Translated from Sanskrit by I. Serebryakov)]. Moscow, «Eksmo», 2008. 768 p. [in Russian].
15. Zhizn' Vikrami ili 32 istorii carskogo trona (Perevod s sanskrita P. Grincera) [The life of Vikrami or 32 stories of the royal throne (Translated from Sanskrit by P. Grintzer)]. Moscow, Izdatel'stvo Vostochnoj literatury, 1960. 240 p. [in Russian].
16. Ibn al-Mukaffa. Kalila i Dimna (Perevod s arabskogo Sh. Shidfar) [Kalila and Dimna (Translated from the Arabic by Sh. Shidfar)]. Moscow, «Hudozhestvennaya literatura», 1986. 304 p. [in Russian].
17. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed (Dzhavahir al-asmār) (Perevod s persidskogo M. Osmanova) [Pearls of conversations (Jawahir al-asmār) (Translated from Persian by M. Osmanov)]. Moscow, «Nauka», 1985. 400 p. [in Russian].
18. Tridcat' dve novelly o monahah (Perevod s sanskrita I. Serebryakova) [Thirty-two short stories about monks (Translated from Sanskrit by I. Serebryakov)]. Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1962. 104 p. [in Russian].
19. Muhammad az-Zahiri as-Samarkandi. Sindbad-name (Perevod s persidskogo M. Osmanova) [Sinbad-name (Translated from Persian by M. Osmanov)]. Moscow, Izd. Vostochnoj literatury, 1960. 314 p. [in Russian].
20. Babalar sozi. Zhuz tomdyq. T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Words of ancestors. One hundred volumes. V. 73. Fairy tales about zoos]. Astana, «Foliant», 2011. 432 p. [in Kazakh].
21. Skazka Krashenyj lis. [Electron. resource] – Available at: http://oskazkax.ru/read/autor/franko/7364-krashenyj_lis.html. (Accessed: 8.10.2021). [in Russian].
22. Qyrgyz halyq ertegileri (audargan T. Zejnabilov) [Kyrgyz folk tales (translated by T. Zeinabilov)]. Almaty, «Audarma», 1992. 176 p. [in Kazakh].
23. Babalar sozi. Zhuz tomdyq. T. 74. Qiyal-gazhajyp ertegiler [Words of ancestors. One hundred volumes. V. 74. Fantastic fairy tales]. Astana, «Foliant», 2011. 432 p. [in Kazakh].
24. Tuleubaeva S. «Tysyacha odna noch'» v kazahskoj fol'klornoj tradicii [«One Thousand and One Nights» in the Kazakh folklore tradition]. Almaty, «Arys», 2009. 200 p. [in Russian].

B. Omarov

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

“Migration plots” in Kazakh fairy tales and Indian literary monuments

Abstract. The issue of the plot commonality of Kazakh fairy tales and ancient Indian written monuments has not yet become the subject of comprehensive scientific research, in this regard only separate works can be mentioned. Legends and myths from Eastern literature are not only absorbed by Kazakh fairy tales, but also include many other works based on ancient stories. It is known that these legendary stories first passed from one to another literary monuments of India and were formed as a migration plot in the country itself. Then the migration plots spread to a number of countries of the world, then to the Central Asia and became the basis for topical works of neighboring peoples. The Kazakh literature includes numerous stories that originate from Indian literary relics. Special attention is paid to the abundance of stories common to Kazakh fairy tales and ancient Indian literary monuments.

The current work reflects the nature of the legends that exist in the literature of the two countries, the ways of spreading the stories, their adaptation to the realities of the nation, their acquisition of new

characteristics, as well as the ideas about the interaction of literatures. A comprehensive analysis of the differences and similarities of common plots is conducted.

Keywords: Kazakh fairy tales, Eastern literature, Indian literary monuments, common plots, legends, animals, fable, story, similarity, difference.

Б. Омаров

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

«Бродячие сюжеты» в казахских сказках и индийских литературных памятниках

Аннотация. Несмотря на то, что в отдельных трудах проблема общности сюжетов казахских сказок и древнеиндийских письменных памятников частично рассматривается, данный вопрос до сих пор не был предметом всестороннего научного исследования. Не только сказки казахского народа напитаны легендами из восточной литературы, на основе древних историй созданы также сюжеты многих других литературных произведений. Известно, что эти легенды сначала переходили от одного индийского литературного памятника в другой и стали так называемыми «бродячими сюжетами» внутри одной страны. Затем кочевые сюжеты распространились в ряде стран мира, а позднее и в государствах Центральной Азии, став основой соответствующих произведений соседних народов.

Таких сюжетов, берущих своё начало от шедевров индийской литературы, в казахской литературе немало. Особое внимание привлекает обилие общих сюжетов в исторических казахских сказках и в памятниках древнеиндийской литературы.

В данной статье рассматривается природа легенд, встречающихся в литературе двух стран, способы их распространения, их адаптация к национальной самоидентификации, их новоприобретённый характер, также в статье отражены идеи о взаимодействии литератур и культур стран Востока. В статье осуществляется всесторонний анализ различий и своеобразных особенностей общих сюжетов вышеназванных памятников древнеиндийской литературы и казахских сказок.

Ключевые слова: казахские сказки, восточная литература, памятники индийской литературы, общие сюжеты, легенды, животные, притчи, рассказы, сходства, различия.

Автор туралы мәлімет:

Бауыржан Омаров, филология ғылымдарының докторы, телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Bauyrzhan Omarov, Doctor of Philology, Professor of the Department of TV, Radio and Public Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Бауыржан Омаров, доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связи с общественностью, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.